

Peri Istorias

Vol 10 (2021)

Περί Ιστορίας

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

10

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

**Η Ιταλία του Δάντη: πολιτικές ζυμώσεις,
κοινωνικοί μετασχηματισμοί, ιδεολογικές
προσαρμογές**

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

To cite this article:

Παγκράτης Γ. Δ. . (2022). Η Ιταλία του Δάντη: πολιτικές ζυμώσεις, κοινωνικοί μετασχηματισμοί, ιδεολογικές προσαρμογές . *Peri Istorias*, 10, 225–235. Abgerufen von <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ieim/article/view/30385>

Η ΙΤΑΛΙΑ ΤΟΥ ΔΑΝΤΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΖΥΜΩΣΕΙΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ

Για τον Δάντη Αλιγκέρι (1265-1321), τη βιογραφία, την εργογραφία και τις προσλήψεις της, τους συμβολισμούς που του αποδόθηκαν, και τη συμβολή του στη γέννηση της ιταλικότητας η βιβλιογραφία μετράει χιλιάδες τίτλους. Τα γραπτά του Δάντη, σε συνδυασμό με τα γεγονότα των χρόνων του, άσκησαν τεράστια επίδραση στους σύγχρονους και τους μεταγενέστερους του και επέτρεψαν στους ερευνητές να διεισδύσουν στις ιδέες και τις αντιλήψεις, και να κατανοήσουν τις επιλογές ανθρώπων που έζησαν σε στιγμές ιδιαίτερες¹. Επιλέγεται εδώ συνειδητά ο όρος *ιδιαίτερες* αντί του *μεταβατικές*, που έχει τύχει ευρύτερης χρήσης. Κάθε εποχή περιέχει τα σπέρματα φαινομένων που μορφοποιούνται μετά από καιρό, ενώ ταυτόχρονα φέρει τα κατάλοιπα τάσεων, οι οποίες στις ποικίλες ιστορικές περιοδολογήσεις κατατάσσονται σε προγενέστερες φάσεις. Είναι, άλλωστε, αποδεκτό ότι οι γραμμές που κατατεμαχίζουν τον χρόνο, εξυπηρετούν κυρίως ανάγκες πρακτικές των ιστορικών και δεν συμπίπτουν με την πραγματική αφετηρία ή το τέλος των ιστορικών φαινομένων.

Οι μέρες στις οποίες έζησε ο Δάντης, ήταν γεμάτες από αντιφάσεις, όπως συμβαίνει συνήθως σε εποχές που εγκυμονούν κάτι νέο. Αυτή η διαπίστωση αντανακλάται με τρόπο φανερό στον ίδιο τον ποιητή και στις επιλογές του. Οι ενθουσιώδεις διαπιστώσεις για τις ποικίλες πρωτοπορίες που σηματοδοτεί το έργο του Δάντη ως προς τη θεματολογία, τη διάρθρωση και το γλωσσικό ύφος, συνυπάρχουν με τη διστακτική κατάταξη του ποιητή άλλοτε στον τελευταίο άνθρωπο του Μεσαίωνα και άλλοτε στον πρώτο εκπρόσωπο του Ουμανισμού. Ήταν, άλλωστε, ο ίδιος βαθιά επηρεασμένος από τους μεγάλους διανοητές της μεσαιωνικής Εκκλησίας και από την αριστοτελική φιλοσοφία. Ανήκε σε οικογένεια μετριοπαθών Γουέλφων

1. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για την εργογραφία και τη βιογραφία του Δάντη βλ. μεταξύ άλλων στο *Enciclopedia dantesca*, τ. 1-6, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 1970-1978(;) (ανατυπώθηκε σε 16 τόμους από την Biblioteca Treccani, Milano 2005). Βλ. επίσης, Marco Santagata, *Dante. Il romanzo della sua vita*, Milano 2012.

της Φλωρεντίας και, βάσει αυτού, η πολιτική του θέση θα έπρεπε θεωρητικά να κλίνει υπέρ των παπών στη γνωστή σύγκρουση μεταξύ των οπαδών του τελευταίου κι εκείνων του αυτοκράτορα (Γιβελίνων), αν και η σχετική περιπτώσιολογία υποδεικνύει ότι οι ομάδες αυτές δεν ενεργούσαν πάντοτε με βάση τα δεδομένα κριτήρια. Δεν δίστασε, ωστόσο, να διατυπώσει με τρόπο σαφή την άποψή του για τον Γερμανό αυτοκράτορα ως λύση μοναδική για την εξασφάλιση της ειρήνης στην Ιταλία. Το έργο του, κυρίως η *Θεία Κωμωδία*, του εξασφάλισε την ιδιότητα του πατέρα μιας πατρίδας για τους Ιταλούς περισσότερο πνευματικής, που εδραζόταν στη σμιλεμένη στις λεπτομέρειές της δημοτική ιταλική γλώσσα. Το μανιφέστο του για τα γλωσσικά ιδιώματα δημοσιεύτηκε, ωστόσο, στη λατινική γλώσσα.

Ήταν πράγματι αντιφατικές, ασύμβατες ή ακατάληπτες στις στοχεύσεις τους οι θέσεις του Δάντη; Δεν θα μπορούσε να υπάρξει ένα ναι ή ένα όχι, χωρίς να τοποθετήσει κανείς όλες αυτές τις επιλογές στο πλαίσιό τους και να τις εξετάσει στη συνάφεια και στα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Στη σύντομη ανάλυση που ακολουθεί, θα προσεγγίσουμε ιστορικά τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις επιλογές του, εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στο διάστημα που ορίζεται από τις καταληκτικές χρονολογίες του βίου του (1265-1321).

I. Οι έξι, σχεδόν, δεκαετίες που έζησε ο Δάντης, διακρίνονται από πλούσιες ζυμώσεις στο πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό πεδίο, αλλά και από έντονη βία και διαρκείς αναταραχές στο εσωτερικό των πόλεων-κρατών της Ιταλίας και στις μεταξύ τους σχέσεις. Περιλαμβάνουν, επίσης, τη σταδιακή ανέλιξη του *popolo* στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας και την εδραίωση του πρώιμου καπιταλισμού στις πόλεις της βόρειας Ιταλίας με πρωταγωνιστές τα μέλη της αστικής τάξης², καθώς και τη διαμόρφωση των προϋποθέσεων που θα προετοίμαζαν τις λαμπρές μέρες του Ουμανισμού και της Αναγέννησης. Σε όλες αυτές τις εξελίξεις ο Δάντης δεν υπήρξε απλώς παρατηρητής· συμμετείχε ενεργά, άμεσα ή έμμεσα, με τις πράξεις και τα κείμενά του, συμβάλλοντας με τον τρόπο του στην εξέλιξη των πραγμάτων και επηρεάζοντας μέσα από την εργογραφία του τις γνώσεις μας για όλα αυτά τα αξιοσημείωτα φαινόμενα.

Όταν γεννήθηκε ο Δάντης, η γενέτειρά του Φλωρεντία διέθετε ήδη έναν

2. Ο Βέρνερ Ζόμπαρτ, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998, σ. 107-111, 115, 136-139, τοποθετεί στη Φλωρεντία των αρχών του 14^{ου} αιώνα τη γέννηση του τύπου του αστού που διακρινόταν, μεταξύ των άλλων, για το κεφαλαιοκρατικό πνεύμα.

καλά οργανωμένο πυρήνα τεχνιτών, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν οι παραγωγοί υφαντουργικών προϊόντων. Το 1250 το ανώτερο στρώμα των τεχνιτών και των εμπόρων είχαν αξιοποιήσει τη συγκυρία του θανάτου του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β', αφενός για να διώξουν από την πόλη τους οπαδούς του τελευταίου, τους Γιβελίνους, και αφετέρου για να πάρουν στα χέρια τους τον έλεγχο της κοινότητας από τους ευγενείς (*grandi* ή *magnati*)³. Η εξέλιξη αυτή επετεύχθη με την προσθήκη στην κοινοτική διοίκηση, δίπλα από τον *podestà*, ενός νέου θεσμού, του *capitano del popolo*, που είχε την αρμοδιότητα να προστατεύει τον λαό από τις αυθαιρεσίες των ευγενών (*governo del primo popolo*). Στο εξής θα υπήρχαν δύο κοινότητες, η μία δίπλα στην άλλη, αντίζηλες και εχθρικές μεταξύ τους. Η πρώτη, που εκπροσωπούσαν από τον *podestà*, υπόκειτο πρακτικά στους ευγενείς, ενώ η άλλη, που εκφραζόταν μέσω του *capitano del popolo*, ελεγχόταν από την αστική τάξη⁴.

Οι επιχειρηματίες της πόλης είχαν ήδη επεκτείνει τις δραστηριότητές τους στη δυτική Ευρώπη, όταν η κοινότητα, το 1252, έκοψε νόμισμα από καθαρό χρυσάφι (24 καρατιών, βάρους 3,5 γραμμαρίων), το φιορίνι. Το νέο νόμισμα εξελίχθηκε σε εργαλείο υψηλού κύρους, που έφερε τους Φλωρεντινούς σε πλεονεκτική θέση στις διεθνείς αγορές εμπορευμάτων και κεφαλαίων. Τον 14^ο αιώνα οι Φλωρεντινοί κυριαρχούσαν στις πιστώσεις τόσο στην Ιταλία, όπου χρηματοδοτούσαν τις επιχειρήσεις του Καρόλου του Ανδηγαυικού έχοντας μόλις υπερκεράσει τον ανταγωνισμό της Σιένας, όσο και στη δυτική Ευρώπη, όπου χορηγούσαν στους ηγεμόνες και στις τοπικές ελίτ τα αναγκαία κεφάλαια για την πολυτελή τους διαβίωση και τη διεξαγωγή πολέμων⁵.

Με τα ταξίδια τους, τις επαφές με ισχυρούς της εποχής και τις εμπειρίες τους στη διαχείριση πολυδαίδαλων εμπορικών και τραπεζικών επιχειρήσεων, οι αστοί και οι έμποροι της Φλωρεντίας, πέρα από τη συσσώρευση τεράστιων χρηματικών ποσών και πλούτου, απέκτησαν σταδιακά τη γνώση του κόσμου και των ανθρώπων, ενώ διεύρυναν τους ορίζοντες και

3. Για το κοινοτικό φαινόμενο στην Ιταλία, βλ. μεταξύ των άλλων Alberto Tenenti, *Firenze dal Comune a Lorenzo il Magnifico*, Milano 1972· Gene Brucker, *Dal Comune alla Signoria. La vita pubblica a Firenze nel primo Rinascimento*, Bologna 1981· Giuseppe Galasso (επιμ.), *Comuni e Signorie. Istituzioni, società e lotte per l'egemonia*, Torino 1981.

4. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, «Κοινωνία και οικονομία στην αναγεννησιακή Φλωρεντία: από την άνοδο των αστών στην κυριαρχία των Μεδίκων», *Οδός Πανός* 138 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2007), σ. 77-78, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Carlo Cipolla, «Il sistema monetario», στο Carlo Cipolla (επιμ.), *Storia dell'Economia Italiana dal Medioevo a oggi*, Milano 2000¹¹, σ. 15.

αναβάθμισαν τις διευθυντικές τους ικανότητες. Γεμάτοι αυτοπεποίθηση για τις επιτυχίες τους, επιδίωξαν και πέτυχαν να καθιερωθεί ως κριτήριο για τη συμμετοχή στα κοινά η επαγγελματική τους ιδιότητα, όπως αυτή διακρινόταν μέσα από την ένταξη στις συντεχνίες. Τούτο συνέβη στα 1282 με τη μεταρρύθμιση των κοινοτικών νόμων, οπότε ανατέθηκε η διαχείριση των υποθέσεων της πόλης στους *Πρωτομάστορες των μεσαίων και των μεγάλων συντεχνιών* (*Priori delle Arti medie e maggiori*), στους αντιπροσώπους δηλ. του *popolo grasso* και της πλούσιας φλωρεντινής μπουρζουαζίας.

Έτσι φτάσαμε στο λεγόμενο *governo del secondo popolo* (ή Σινιορία), μέλη του οποίου ήταν ο *podestà*, ο *capitano del popolo* και οι επικεφαλής (*priori*) των συντεχνιών. Η νέα κυβέρνηση άρχισε μια πολιτική επέκτασης σε βάρος των γειτονικών περιοχών και ειδικότερα εναντίον της Πίζας, με στόχο την εξασφάλιση της ελεύθερης χρήσης του λιμανιού της. Το 1289 οι Φλωρεντινοί επιτέθηκαν εναντίον του Αρέτσο, πόλης προσκείμενης στους Γιβελίνους. Στη μάχη που έλαβε χώρα στο Καμπαλντίνο (1289), συμμετείχε ο ίδιος ο Δάντης με το ιππικό των Γουέλφων⁶.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1293, οι νέες διατάξεις για τη λειτουργία της δικαιοσύνης (*ordinamenti di giustizia*) του Τζάνο ντέλα Μπέλα επισφράγισαν τη νίκη της αστικής τάξης. Ιδρύθηκε, τότε, ένα νέο αξίωμα, ο *gonfaloniere di giustizia*, επικεφαλής ισχυρής ομάδας ενόπλων, η οποία έλεγχε την εφαρμογή των νέων διατάξεων. Στο εξής στη διοίκηση θα γίνονταν δεκτοί μόνον όσοι ήταν εγγεγραμμένοι στις μεγαλύτερες και μεσαιές συντεχνίες, δηλαδή η ανώτερη και η μεσαία αστική τάξη. Ολοκληρώθηκε έτσι η κατάκτηση της εξουσίας από τους αστούς, ενώ ταυτόχρονα επετεύχθη ο αποκλεισμός –από τη διοίκηση– των ευγενών, των κατώτερων λαϊκών τάξεων (*popolo minuto*), που ασκούσαν τα ταπεινότερα επαγγέλματα (*Arti minori*), και του προλεταριάτου⁷.

Σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο και με αυτούς τους όρους, ένα πρόσωπο όπως ο Δάντης, που ανήκε στη μετριοπαθή γουελφική αστική τάξη, την κοινωνική εκείνη ομάδα που είχε αντικαταστήσει στη Φλωρεντία τη φεουδαλική αριστοκρατία, θα αναγκαζόταν να εγγραφεί τυπικά στη συντεχνία των γιατρών και των φαρμακοποιών, προκειμένου να είναι σε θέση να ασκεί πολιτικά δικαιώματα. Κατόπιν ο Δάντης κατόρθωσε να εκλεγεί σε υψηλά αξιώματα της κοινοτικής διοίκησης και την τελευταία δεκαετία του 13^{ου} αιώνα εντάχθηκε στο σώμα των εκπροσώπων των συντεχνιών (*priorato delle Arti*)⁸.

6. Santagata, *Dante*, σ. 61-63.

7. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, τ. 1, Bari – Roma 1968, σ. 49-51.

8. Santagata, *Dante*, σ. 93-96, 108-113· βλ. επίσης Serge Berstein-Pierre Milza, *Ιστο-*

Η εποχή των κοινοτήτων θεωρήθηκε από την ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα ως η ευτυχέστερη στιγμή της ιταλικής προενωτικής ιστορίας, πριν από την παλιγγενεσία. Συμπίπτει με τη λεγόμενη φάση της ενηλικίωσης των ευρωπαϊκών κοινωνιών που, σύμφωνα με τον Giorgio Falco⁹, περιλαμβάνει την ίδρυση των εθνικών μοναρχιών, την εγκαθίδρυση των κοινοτήτων στην Ιταλία, τον διαχωρισμό ανάμεσα στην Εκκλησία και το κράτος ή, διαφορετικά, ανάμεσα στον εκκλησιαστικό οικουμενισμό και τη διεκδίκηση των πολιτικών αυτονομιών των κρατών.

Τα παραπάνω αφορούν εν μέρει και τον ιταλικό χώρο. Εκεί η σταδιακή πολιτική αυτονομία πολυάριθμων μικρών πόλεων προχώρησε μέχρι κάποιο σημείο και σε συγκεκριμένες γεωγραφικές ζώνες, ενώ ταυτόχρονα σχηματίστηκαν και μεγαλύτεροι κρατικοί οργανισμοί. Η παγίωση της πολιτικής πολυδιαίρεσης συνοδεύτηκε από την ικανοποίηση για τη μορφή ελευθερίας που αυτή εμπεριείχε, καθώς από τη μια εξασφάλιζε την αμοιβαία ανεξαρτησία των μεμονωμένων κρατών της χερσονήσου και εμπόδιζε το ενδεχόμενο εγκαθίδρυσης σε ολόκληρη την Ιταλία μιας ισχυρής τυραννίδας, ενώ από την άλλη συνεπαγόταν την άμυνα αυτού του συστήματος κρατών απέναντι στην απειλή των μεγάλων εθνικών μοναρχιών. Επιβίωσε, παράλληλα, η συνείδηση του ανήκειν σε πλαίσια αναφοράς άλλοτε πιο στενά, όπως η πόλη ή η περιφέρεια, και άλλοτε ευρύτερα, όπως η Εκκλησία ή η αυτοκρατορία. Στη σκέψη του Δάντη, για παράδειγμα, ο εξέχων ρόλος της Ιταλίας προβαλλόταν είτε εντός της αυτοκρατορίας είτε στο πλαίσιο της νόμιμης ύπαρξης των διαφόρων βασιλείων και πριγκιπάτων¹⁰.

Ο πολιτικός κατακερματισμός και η σχετικά διαφοροποιημένη ανάπτυξη των ιταλικών κρατών είχαν τις επιπτώσεις τους στην εξέλιξη του πολιτισμού. Στις σημαντικότερες ιταλικές πόλεις δραστηριοποιήθηκαν άνθρωποι των τεχνών και των γραμμάτων, συνδεδεμένοι κατά κανόνα με τις αυλές των ηγεμόνων. Τα έργα τους θα αποκτούσαν καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά ξεχωριστά και ευδιάκριτα ανά πόλη. «Ένα μάτι όχι ιδιαίτερα εξασκημένο ξεχωρίζει εύκολα μια ζωγραφιά της φλωρεντινής σχολής από μια ζωγραφιά της σχολής της Σιένας και μια μορφή padana του Antelami από μια εκκεντρική και ghibellina μορφή του Νικόλα Πιζάνο», παρατη-

ρία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5^{ος}-18^{ος} αιώνας, μτφρ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα 1997³, σ. 214-215.

9. Giorgio Falco, *La Santa Romana Repubblica. Profilo storico del Medioevo*, Milano – Napoli 1936, σ. 221-222.

10. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Ιστορία των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών. Από τους Ιταλικούς Πολέμους έως την Ενοποίηση*, Αθήνα 2020, σ. 28-29.

ρούσε χαρακτηριστικά ο Giuliano Procacci¹¹. Την ίδια όμως στιγμή, και παρά τις διαφορετικές τάσεις και τις επιμέρους εξελίξεις, η ιταλική τέχνη της εποχής των κοινοτήτων θα έδειχνε να μοιράζεται κοινά πρότυπα, ιδεολογικές βάσεις και μηνύματα. Σε τούτο είχε σαφώς συμβάλει η μετακίνηση των καλλιτεχνών από πόλη σε πόλη και από αυλή σε αυλή.

Ο πολιτικός πολυκεντρισμός της Ιταλίας, παρά τη μορφή ελευθερίας που εμπειρείχε, δεν διέφευγε της προσοχής των συγχρόνων ότι θα μπορούσε να εκτραπεί σε πολιτικό κενό και σε παράγοντα αδυναμίας. Παρά τη διάχυτη στον ιταλικό χώρο πεποίθηση ότι τα μικρά και μεγαλύτερα κράτη της χερσονήσου θα έβρισκαν τον τρόπο να συνεννοηθούν μεταξύ τους και να δράσουν από κοινού σε ενδεχόμενη επίθεση ξένης δύναμης, η σύγκριση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης μ' εκείνη συγκεντρωτικών κρατών όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ισπανία γεννούσε ανησυχίες που θα επιβεβαιώνονταν με τρόπο τραγικό στα τέλη του 15^{ου} αιώνα¹². Οι ισχυρές μοναρχίες, κυρίως η Γαλλία, με την οποία συνόρευαν τα ιταλικά κράτη, με την προώθηση της εδαφικής ενοποίησης, τη δημιουργία εθνικών στρατών, το κόστος λειτουργίας των οποίων κάλυπτε ο ηγεμόνας, την επιβολή φόρων σε κεντρικό επίπεδο και τη σταθερή συμμαχία με τα ανερχόμενα αστικά στρώματα είχαν κατορθώσει να οργανώσουν ένα ομοιογενές διοικητικό σύστημα που εξασφάλιζε ασφάλεια και τάξη σε εθνικό επίπεδο, και συγκέντρωνε στα χέρια των ηγεμόνων το σύνολο των εξουσιών που κάποτε μοιράζονταν με τη φεουδαρχία. Οι Γάλλοι είχαν, επιπλέον, αναπτύξει έναν πολιτισμό ξεχωριστό, που διαπερνούσε τα κρατικά τους όρια και είχε ήδη διεισδύσει σε γειτονικές επικράτειες, όπως οι ιταλικές πόλεις, όπου η γαλλική κουλτούρα στα χρόνια του Δάντη ήταν πανίσχυρη.

Το σθένος των συγκεντρωτικών κρατών, και ιδίως της Γαλλίας, το ένιωθε πρώτος ο πάπας Βονιφάτιος Η΄ (1294-1302), όταν συγκρούστηκε με τον Γάλλο βασιλιά Φίλιππο τον Ωραίο (1285-1314). Ο τελευταίος υπήρξε ο πρώτος ηγεμόνας που αρνήθηκε ξεκάθαρα να υποταχθεί στην παπική εξουσία, διακήρυξε ότι η εξουσία του ήταν νόμιμη χωρίς την εκκλησιαστική περιβολή και πέτυχε τη μεταφορά της έδρας της παπικής εκκλησίας από τη Ρώμη στην Αβινιόν (1305-1377).

Ο Βονιφάτιος Η΄, ο πάπας του Ιωβηλαίου (1300) που προσέλκυσε στη Ρώμη πλήθη προσκυνητών από κάθε μέρος της γης και ενίσχυσε το διεθνές

11. Procacci, *Storia degli italiani*, τ. 1, σ. 40.

12. Για τη διαμόρφωση των κυβερνητικών θεσμών στα τρία αυτά κράτη, βλ. David Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, Αθήνα 1999, σ. 648-665.

κύρος της Καθολικής Εκκλησίας, συνιστούσε ούτως ή άλλως συστημικό κίνδυνο για την Ιταλία, καθώς είχε επαναφέρει στο προσκήνιο τις θεοκρατικές αντιλήψεις των προκατόχων του, Γρηγορίου Ζ΄ και Ιννοκεντίου Γ΄. Οι πολιτικές παρεμβάσεις του σε όλα τα πεδία, για τα οποία έδειχνε ενδιαφέρον, είχαν προκαλέσει μεγάλη αναστάτωση στην πολιτική ζωή, έληξαν όμως με την ήττα των ιδεών που εξέφραζε, στη διαμάχη του με τον Φίλιππο τον Ωραιο¹³.

Βασικός παράγοντας της ανασφάλειας που χαρακτήριζε τα ιταλικά πολιτικά πράγματα αυτήν την περίοδο, ήταν, λοιπόν, η αδυναμία των δύο οικουμενικών θεσμών, του πάπα και του αυτοκράτορα, να επιβάλουν την ειρήνη διά της ισχύος τους. Οι πάπες μετά τον Βονιφάτιο Η΄ θα ενεργούσαν ως κοσμικοί μονάρχες που μεταχειρίζονταν κάθε είδους στρατηγική, για να επιτύχουν τους στόχους τους. Με αυτές τις τακτικές οι ποντίφικες στήριζαν κοινωνικές ομάδες πιστές σε αυτούς στις διάφορες πόλεις (Γουέλφοι) και προσχωρούσαν σε ευκαιριακές συμμαχίες εναντίον των ιταλικών κρατών που απειλούσαν τη μεταβολή του πολιτικού χάρτη της χερσονήσου. Κατά την έκφραση του Δάντη, είχαν μεταμορφωθεί από ποιμένες σε αρπακτικούς λύκους, άποψη την οποία θα μεταχειρίζονταν και διάφοροι λόγιοι στις μετέπειτα επιθέσεις τους εναντίον της Καθολικής Εκκλησίας, ήδη πριν από τη Μεταρρύθμιση.

Στη Φλωρεντία, γύρω στα 1300, στο σώμα των Γουέλφων που είχαν απομείνει στην πόλη, είχε ξανανοίξει η παλιά πληγή ανάμεσα στην ανώτερη αστική τάξη (*popolo grasso*) και στις αριστοκρατικές ομάδες που είχαν αποκλειστεί από την κοινοτική διοίκηση. Οι δύο αυτοί κύκλοι οργανώθηκαν γύρω από τους Λευκούς Γουέλφους (Bianchi), εκπροσώπους της μεγαλοαστικής τάξης με επικεφαλής την πλούσια οικογένεια των Τσέρκι (Cerchi), και τους Μαύρους Γουέλφους (Neri), αριστοκρατικής προέλευσης, στον χώρο των οποίων ηγούντο τα μέλη της οικογένειας των Ντονάτι (Donati), που είχαν συμμαχήσει με το τμήμα εκείνο των χαμηλών αστικών στρωμάτων (*popolo minuto*), το οποίο επίσης είχε αποκλειστεί από τη διοίκηση.

Τα δύο κόμματα, στις 23 Ιουνίου του 1300, συγκρούστηκαν με τέτοια ένταση, ώστε η Σινιορία, μέλος της οποίας ήταν και ο Δάντης ως *priore*, αναγκάστηκε να εξορίσει στελέχη ηγετικά και των δύο πλευρών. Οι εξόριστοι Μαύροι Γουέλφοι ζήτησαν τη βοήθεια του πάπα Βονιφάτιου Η΄ που έστειλε στη Φλωρεντία τον Κάρολο του Βαλουά, αδελφό του βασιλιά της Γαλλίας, ως ειρηνοποιό αλλά κατά τα φαινόμενα για να ευνοήσει τους Μαύρους

13. Pierre Milza, *Storia d'Italia. Dalla preistoria ai giorni nostri*, Milano 2005, σ. 280-282· βλ. επίσης Santagata, *Dante*, σ. 113-118, όπου και η άποψη του Δάντη για τον πάπα Βονιφάτιο Η΄.

(1301). Ταυτόχρονα, μια επιτροπή Φλωρεντινών με κεντρικό πρόσωπο τον Δάντη εστάλη στη Ρώμη για να εκθέσει στον ποντίφικα τις θέσεις της φλωρεντινής πολιτείας για τη διασφάλιση των κοινοτικών της ελευθεριών¹⁴.

Οι Μαύροι Γουέλφοι, αφού πήραν στα χέρια τους την εξουσία, το 1302, εξόρισαν ή πίεσαν προς αυτήν την κατεύθυνση τους επιφανέστερους Λευκούς, μεταξύ των οποίων και τον ίδιο τον Δάντη. Τα επόμενα χρόνια και μέχρι τον θάνατό του, το 1321, ο ποιητής θα περιπλανιόταν εξόριστος, αρνούμενος να επαναπατριστεί με τους όρους της αμνηστίας που του είχε προταθεί το 1315. Στο εξής θα ζούσε κατά μικρά ή μεγάλα διαστήματα στη Βερόνα, στη Σαρτζάνα, στη Λούκα και, τα τελευταία χρόνια της ζωής του, στη Ραβένα¹⁵.

Οι αυτοκράτορες που διαδέχτηκαν τον Φρειδερίκο Β΄, θα έδειχναν περιορισμένο ενδιαφέρον για τις υποθέσεις της Ιταλίας, απασχολημένοι καθώς ήταν στις γερμανικές επαρχίες. Η τελευταία οργανωμένη αυτοκρατορική επιχείρηση στην Ιταλία πραγματοποιήθηκε από τον Ερρίκο Ζ΄ του Λουξεμβούργου –ακολούθησε μία ακόμη από τον Λουδοβίκο Δ΄ τον Βαρβαρικό (1328-1329)–, ο οποίος, το 1310, επιδίωξε να ανακαινίσει τα αυτοκρατορικά δικαιώματα επί των ιταλικών πόλεων. Οι συγκρούσεις στις οποίες ενεπλάκη ο αυτοκράτορας στη Νάπολη και στη Φλωρεντία, την οποία οι δυνάμεις του έθεσαν υπό πολιορκία, έληξαν σε βάρος του. Το 1313 ο Ερρίκος Ζ΄ θα έχανε τη ζωή του από ελονοσία στον πόλη Μπουονκονβέντο (Σιένα). Έσβηναν μαζί του και οι ελπίδες για ανάκτηση της αυτοκρατορικής ισχύος, επιβεβαιωνόταν η αδυναμία των οικουμενικών θεσμών να εξασφαλίσουν την ειρήνη και τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, και γινόταν πλέον φανερό το μεγάλο κενό πολιτικής εξουσίας στον ευρωπαϊκό χώρο, που θα γεννούσε στο εξής πολιτικές αναταράξεις.

Σε αυτές τις εξελίξεις –την επαύριον του θανάτου του Ερρίκου Β΄ θα ξεκινούσε ο Δάντης τη συγγραφή του έργου του *Περί Μοναρχίας* (*De monarchia*, 1313-1318)¹⁶– οφείλεται εν πολλοίς η εικόνα των ατέλειωτων κοινωνικών αναταραχών, της έντονης βίας και του γενικευμένου πολέμου που ταλάνιζε τις ιταλικές κοινωνίες στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, κατάσταση που αποδίδει πλήρως ο Τόμας Χομπς με τη φράση *bellum omnium contra omnes*: οι Αραγωνέζοι εναντίον των Ανδηγαυών στη Σικελία, η Γένοβα εναντίον της Πίζας και της Βενετίας, η Φλωρεντία εναντίον της Πίζας, οι Τοριάνι εναντίον των Βισκόντι στο Μιλάνο, οι Ορσίνι εναντίον των Κολόνα στη Ρώμη κ.ο.κ.

14. Santagata, *Dante*, σ. 129-143.

15. Santagata, *Dante*, σ. 147 κ.εξ.· Milza, *Storia d'Italia*, σ. 349-351.

16. Santagata, *Dante*, σ. 253-256.

II. Σε αυτό το πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό κλίμα ανατράφηκε ο Δάντης και μπόρεσε να διαμορφώσει τις ιδέες και τη σκέψη του, που εκφράζουν έναν οξυδερκή λογοτέχνη, διανοούμενο και πολιτικό, που συλλαμβάνει το νέο και το εισηγείται με τα δικά του μέσα. Στη φλωρεντινή περίοδο της ζωής του ο Δάντης είχε τη δυνατότητα να βιώσει όλα τα σημαντικά γεγονότα της πατρίδας του με τρόπο ιδιαίτερα εναργής. Η εξορία και οι περιπλανήσεις υπήρξαν για εκείνον μια κατάσταση μεγάλης πικρίας αλλά και ευκαιρία για περισυλλογή και συγγραφή. Ως κατάσταση ήταν ένα μάλλον σύνθητες φαινόμενο για τους ανθρώπους της πολιτικής αυτής της εποχής, οι οποίοι σε μια πόλη-κράτος της Ιταλίας τύχαινε να βρεθούν στη λάθος πλευρά.

Στην εξορία, μεταξύ 1307 και 1321, ο Δάντης έγραψε το *magnum opus* του, την *Κωμωδία*, έργο έντονα επηρεασμένο από την τοςκανική διάλεκτο, στον τίτλο του οποίου πρόσθεσαν οι μεταγενέστεροι θαυμαστές του τον επιθετικό προσδιορισμό «θεία». Με τη *Θεία Κωμωδία* ο Δάντης, πέρα από τις λογοτεχνικές του αρετές, πρόσφερε στην ουσία την κατασκευή μιας χώρας, τοποθετώντας για πρώτη φορά πρόσωπα και καταστάσεις σε ένα σχηματικό που ομογενοποιούσε τις πολιτισμικές συγγένειες και εγκαινίαζε την πολιτιστική ταυτότητα των Ιταλών. Εδώ ακριβώς εντοπίζει η ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα την κύρια ή μία από τις κύριες πρωτοπορίες του Δάντη, πατέρα ενός έθνους και προφήτη μιας πατρίδας που δεν είχε ακόμα γεννηθεί.

Τις αφετηρίες και τα ερεθίσματα αυτής της πνευματικής πατρίδας μπορεί κανείς να τα εντοπίσει στους χρόνους της φιλοξενίας του στις αυλές διαφόρων ηγεμόνων και άλλων ισχυρών προσώπων, όπου ο Δάντης είχε τη δυνατότητα να δει, να ακούσει και να παρατηρήσει τις διάφορες εκδοχές της ιταλικής γλώσσας και του ιταλικού πολιτισμού. Μπορεί η Ιταλία να μην είχε μία και μοναδική βασιλική αυλή, όπως λ.χ. η Γερμανία (*curia Regis*), διέθετε, ωστόσο, πλήθος διασκορπισμένων αυλών, οι οποίες στηρίζονταν σε κοινά πολιτιστικά θεμέλια. Σε αυτούς τους χώρους δραστηριοποιούνταν όχι μόνο καλλιτέχνες αλλά και διανοούμενοι, εκπαιδευμένοι κατάλληλα –ένα μέρος αυτών είχε σπουδάσει στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Μπολόνια–, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στον διττό ρόλο του στελέχους της κοινοτικής διοίκησης και του διανοουμένου¹⁷.

Ο ιστός που συνέιχε όλα αυτά τα πρόσωπα που ζούσαν σε διαφορετικές πολιτικές πραγματικότητες, ήταν η ιταλική γλώσσα, στην επεξεργασία της οποίας ο Δάντης εργάστηκε επί μακρόν. Μέσα στη Βαβέλ των διαλέκτων και των ξένων γλωσσών της ιταλικής χερσονήσου είχε κατανοήσει ο ποιη-

17. Procacci, *Storia degli italiani*, τ. 1, σ. 57-64.

τής τη σπουδαιότητα της υιοθέτησης μιας γλώσσας κοινής αποδοχής, της περίφημης *vulgare illustre*, με κύριο στόχο τη συγγραφή λογοτεχνίας υψηλών απαιτήσεων. Για την επίτευξη αυτού του στόχου έθεσε τα κριτήρια, ταξινομώντας και αξιολογώντας τις ομιλούμενες στην Ιταλία διαλέκτους, στο έργο του *De vulgari eloquentia* (Περί της ευγλωττίας της δημοτικής γλώσσας), που γράφτηκε στη λατινική για να διαβαστεί από το σύνολο των διανοουμένων της εποχής, αλλά έμεινε ανολοκλήρωτο. Από τις 14 ιταλικές «δημοτικές γλώσσες... [που] καθεμιά διακλαδίζεται σε πολυάριθμες μικρότερες τόσο που, αν τις καλολογαριάσει κανείς, θα τις βγάλει περισσότερες από χίλιες»¹⁸, κατέληξε στην επιλογή της τοσκανικής που τελικά θα επικρατούσε, γιατί βρισκόταν εγγύτερα στους γραμματικούς τύπους της λατινικής και είχε, κατά συνέπεια, εξασφαλίσει την εύνοια των διανοουμένων της εποχής, ενώ ήταν και εύκολη στη χρήση. Η περαιτέρω διάδοση και καθιέρωσή της διευκολύνθηκε από τη χρήση που της επιφύλαξαν οι σημαντικότεροι Ιταλοί λογοτέχνες του ύστερου Μεσαίωνα, όπως ο ίδιος ο Δάντης, ο Πετράρχης και ο Βοκκάκιος, και αργότερα από την εκδοτική παραγωγή που βασίστηκε στην τυπογραφία και είχε ως βάση κυρίως την αναγεννησιακή Βενετία¹⁹.

Πέρα από την προφανή ανάγκη να εκφράζεται η ιταλική διανοήση σε μια κοινή για όλα τα μέλη της γλώσσα, στην επιλογή του Δάντη αποδόθηκαν και πολιτικά κίνητρα. Ο Δάντης, ενεργώντας με τρόπο που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε και πατριωτικό, επιδίωξε να ενεργοποιήσει τους Ιταλούς διανοουμένους απέναντι στην επαπειλούμενη πολιτιστική ηγεμονία γλωσσών και λογοτεχνιών όπως η γαλλική, που υποστηρίζονταν από ισχυρές πολιτικές εξουσίες τις οποίες δεν διέθεταν οι Ιταλοί. Η αποδοχή της πρότασής του από τους ομοτέχνους του επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας κρίσιμης μάζας ανθρώπων που, αν και ζούσαν σε διαφορετικά ιταλικά κράτη και συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική ζωή, ένιωθαν να μοιράζονται μια κοινή κουλτούρα.

Μια ακόμη πρωτοπορία του Δάντη ήταν η θεματολογία των έργων του, που περιλαμβάνει τον έρωτα, τη γυναίκα, την ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων αλλά και τη συγκίνηση από τη μελέτη των κλασικών χωρίς περιορισμούς, φιλοσοφικές και ηθικές συζητήσεις γύρω από θέματα επίκαιρα κ.λπ.

Στην εξορία συνέγραψε και το έργο του *Περί Μοναρχίας*, που θεωρήθηκε ότι περιλαμβάνει αντιφατικές πολιτικά θέσεις. Η τοποθέτηση αυτού του έργου στο χρονολόγιο της ζωής του Δάντη κατά τη στιγμή της ήττας του αυτοκράτορα Ερρίκου Ζ' (1313), που διέψευσε τις προσδοκίες εξορίστων, όπως ο Δάντης, για επαναπατρισμό, διασαφηνίζει τη βάση αυτών

18. Χρήστος Καρούζος, *Dante*, Αθήνα 1972.

19. Procacci, *Storia degli italiani*, τ. 1, σ. 57-64· Παγκράτης, *Ιστορία*, σ. 25-39.

των θέσεων. Ανάλογο ρόλο επιτελεί και η προσωπική αρνητική αντίληψη που διατύπωσε ο Δάντης στο έργο του για τον πάπα.

Περισσότερο από μια πρωτοπορία, ο προσδοκώμενος ρόλος του αυτοκράτορα στα πολιτικά πράγματα της Ιταλίας καθρεφτίζει τη μεσαιωνική ιστοριογραφική αντίληψη για τον χρόνο, που εξελίσσεται με τρόπο βιβλικό, από τη γέννηση του κόσμου μέχρι και τη Δευτέρα Παρουσία. Σε αυτήν τη γραμμική απεικόνιση των γεγονότων ο Καρλομάγνος ή ο Ερρίκος Β' τοποθετούνται στη σειρά των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, που εκκινεί από την αρχαιότητα και συνεχίζεται αδιάλειπτα. Οι αυτοκράτορες είναι οι εκφραστές της Θείας Πρόνοιας, που λογοδοτούν μόνο στον Θεό και διασφαλίζουν την ειρήνη στους ανθρώπους. Θα διαφοροποιηθούν σε αυτό το σημείο άλλοι Γουέλφοι συγγραφείς που θα βλέπουν τους αυτοκράτορες της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας περισσότερο ως Γερμανούς και λιγότερο ως διαδόχους των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Τη διαφωνία του με την άποψη του Δάντη θα διατυπώσει και ο Μαρσίλιο από την Πάδοβα, το 1324, στο έργο του *Defensor pacis*, όπου απορρίπτει τις πολιτικές φιλοδοξίες της Εκκλησίας και προσθέτει στα κριτήρια της ανάδειξης των αυτοκρατόρων την κοινωνική συναίνεση: η εξουσία προέρχεται από τον Θεό ή από τον αυτοκράτορα, αλλά αποτελεί την έκφραση και το αποτέλεσμα ενός κοινωνικού δεσμού και μιας ανθρώπινης οργάνωσης²⁰.

Όπως γίνεται φανερό από όσα εκτέθηκαν μέχρι εδώ, ο Δάντης ήταν πάνω από όλα άνθρωπος της γενιάς του. Στα κύρια έργα του, ιδίως στη *Θεία Κωμωδία* με τις τρεις καταστάσεις (Κόλαση, Καθαρτήριο, Παράδεισος), απηχείται η φλογερή θρησκευτικότητα του πιστού χριστιανού του Μεσαίωνα και η επίδραση σε αυτόν των εκκλησιαστικών μυστικιστών αλλά και της φιλοσοφίας και της θεολογίας του Αριστοτέλη, του Αγίου Θωμά του Ακινάτη και του Αγίου Βερνάρδου.

Οι επιδράσεις της εποχής στην οποία έζησε ο Δάντης, και η δική του δημιουργική σκέψη αποτυπώνονται έντονα στο έργο του και του προσδίδουν χαρακτηριστικά που δικαίως τον κατατάσσουν ως τον τελευταίο άνθρωπο του Μεσαίωνα και ταυτόχρονα τον πρώτο από τους «μοντέρνους», έναν οξυδερκή παρατηρητή που, για να μείνουμε κοντά στα λόγια του Τζάνι Ροντάρι, έζησε και αγάπησε με πάθος την πολιτική, την ποίηση, τον πατριωτισμό, έναν νέο άνθρωπο «που δεν έβλεπε αυτή τη γη σκεφτόμενος τον παράδεισο, αλλά ίσως έβλεπε τον παράδεισο σκεφτόμενος τη γη»²¹.

20. Procacci, *Storia degli italiani*, τ. 1, σ. 39-40.

21. Τζάνι Ροντάρι, *Η θαυμαστή ιστορία του ανθρώπου από την αρχή*, μτφρ. Β. Νίκα, Αθήνα 2017², σ. 119-120.